

KUR'AN'DA DİN DÜŞÜNCESİ VE DÖNÜŞÜMÜ¹

Guy MONNOT (Paris)²
Çev. Ramazan ADIBELLİ
Dr., Erciyes Ü. İlahiyat F.
E-mail: adibelli@erciyes.edu.tr

Herkesin bildiği gibi Kuran, İslam'ın Kitabı olup, 114 "sure"den oluşmaktadır. Fakat bu sureler bölümler şeklinde değildir ve düşünebileceğimiz herhangi türden bir gelişme takip etmemektedirler. Kuran'ın genel bir planı dahi yoktur. Her sure, bağımsız bir bütündür. Kuran, 114 unsurun toplanması veya bir araya getirilmesinden ibaret bir mecmuadır.

Genellikle bu 114 parçanın 610 yılına doğru "vahy edilmeye" başladığı ve Muhammed'in 632'de, yani hicri 11. yılın Rebi'ul-Evvel ayındaki ölümüne kadar devam ettiği kabul edilmektedir. Böylece yirmi küsur yıllık bu dönem içerisinde sureler tarihsel bir sıraya göre zuhur etmiştir. Bununla birlikte Kuran'ın son şekli bu sıralamaya göre tertip edilmemiştir.

¹. "L'idée de religion dans le Coran", The Notion of "religion" in Comparative Research: Selected Proceedings of the XVIth Congress of the International Association for the History of Religions (Rome, 3rd-8th September, 1990), Ugo Bianchi (ed.), "L'Erma" di Bretschneider, Roma 1994, s. 97-103.

². Aziz Dominique'in 13. yüzyılda kurduğu Dominiken tarikatına mensup bir rahip olan Guy Monnot, aynı zamanda bir dinler tarihçisidir. İslam tarihi ve tefsir alanında uzmanlaşan Monnot, Paris'teki ünlü École Pratique des Hautes Études'de ders vermektedir. İslam tarihi ve tefsir alanında birçok çalışması bulunan Monnot'nun bu çalışmalarından bir kaç: *Le corpus coranique* [Kuran Mecmuası], Le Cerf, Paris 1993; *La démarche classique de l'exégèse musulman* [İslami Tefsirin Klasik Yöntemi], Cerf, 1986; *Penseurs musulmans et religions iraniennes* [Müslüman Düşünürler ve İran Dinleri], Vrin, Paris 2000; *Islam et religions* [İslam ve Dinler], Maisonneuve et Larose, Paris 1986. Ayrıca Monnot, UNESCO'nun sponsorluğunda Daniel Gimaret ve Jean Jolivet ile birlikte Şehristani'nin *El-milel ve'n-Nihal*'ini Fransızcaya çevirmiştir: *Livre des religions et des sectes*, 2 cilt, Peeters, Leuven 1986, 1993.

Çevirisini sunduğumuz bu yazı, bir bildiri olarak sunulmuştur. Yazar, bu yazıda sözlü ifade tarzını kullanmıştır. Sözlü ifade gereği cümle içerisinde ima yoluyla işaret edilen fakat Türkçede aşikâr olmayan kavramları, metnin daha anlaşılır olması açısından köşeli parantez içerisinde belirtmeyi uygun gördük (ç.n.).

İşte tam olarak yapmak istediğimiz şey, çeşitli bölümleri zuhur ettikçe din düşüncesinin bizzat Kuran içerisinde dönüşüme uğradığını göstermektir. Fakat öncelikle bu din düşüncesinin ya da kavramının Kurani metinde son derece *sarih* olduğunun altını çizmek gerekir.

I

Böylece ilk etapta dikkat çeken şey, Kuran'ın her yerinde dinin sadece iyi veya kötü dini tutum ve davranışların tarifleri ve örnekleri bağlamında bulunmadığı hususudur. Kuran, dini sadece göstermiyor, onu düşünüyor. Bu kutsal Kitapta din düşüncesi son derece bilinçlidir. Bu düşünce iki Kurani kelime ile doğrudan ifade edilmektedir.

1. Bu konuya girmeden söz konusu iki kelimedenden hiçbirinin yol veya yoldan gitmeye ilişkin söz varlığına ait olmadığını belirtmek gerekir. Diğer Sami dillerde ve ilk olarak ifade ettikleri ve şekillendirdikleri dinlerde “yol” kavramının öneminden ötürü bu durum şaşkınlık vericidir.³ Aslında Kuran'da daha genel bir paradoks mevcuttur. Bir taraftan “rehberlik etmek” anlamına gelen *hadâ*, *yahdî* fiilinin türediği HDY mastarının nitel ve nicel önemi ve “rehberlik” anlamındaki *hudâ* temel terimi bulunmaktadır.⁴ Fakat diğer taraftan göçebe hayatındaki çöl, kum, kervan, deve veya çadır gibi temel kelimeler neredeyse hiç bulunmamaktadır.⁵ Yola işaret eden kelimeler ise Kuran'da somut anlamda ya da çoğu zaman temsili biçimde ve genel olarak “gidişat” anlamında kullanılmaktadır.⁶ Fakat kanaatimizce bu kelimeler hiçbir zaman şu ya da bu grubun ya da topluluğun dinine işaret eden teknik bir terim hâline gelmemektedir.

³ İbranicedeki *דרך* kelimesini kastetmekteyiz. Yeni Ahit'te bu kelimeye tekabül eden ῥήσος yani “yol”, *Resullerin İşleri* 9, 2; 19, 9; 24, 22 vs'de müntesiplerine Antakya'da “Hiristyanlar” adı verilen (aynı yer 11, 26) yeni doğan dini belirtmektedir.

⁴ Kuran'da HDY kökünün 300'den fazla kullanımı içerisinde *hüdâ* kelimesi 85 kez geçmektedir.

⁵ Kuran, “Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan Yusuf'un hikâyesini nakleden Yusuf (12) suresinin 100. ayetinde geçen *bedv* kelimesi müstesna “çöl”ü ifade etmek için günlük dilde kullanılan kelimelerin hiçbirine yer vermemektedir: *sahrâ*, *kafr*, *barriyya*, *mahmah*, *falât*, *mahcal*, *faiîâ*: Robert Brunshvig, *Simple remarques négatives sur le vocabulaire coranique*, in *Studia Islamica*, V, Paris 1956, 19-32 (burada 26). Çöl için kullanılan dokuz başka adın da zikredilmediğini ekleyebiliriz: *bâdiya*, *dahnâ*, *mafâza* vs. Oysa “toprak” (*turâb*) kelimesi Kuran'da 17 kez geçmekte, “kum” (*reml*) kelimesi gibi (*kafîle*: *rakb*'in bir kervanda “nöbet tutma”yı bir kere belirttiği Enfal 8/42. ayete ve *rihle* kelimesinin iki kere bir kervanın “seferini” veya “yolculuğunu” belirttiği Kureyş 106/3'e rağmen) “kervan” kelimesi de yer almaktadır! “Çadır” kelimesi Kuran'da (çoğul şekilde *hiyâm*: Rahman 55/ 72) bir kez ve “deve” kelimesi de 2 kez (*cemel* ve çoğulu *cimâlât*: A'raf 7/40, Mürselat 77/33). Yine bu üç kullanım günlük hayata ilişkin olmayıp bir atasözü ve eskatolojik tarifler içerisinde yer almaktadır. Eğer dişi deve kelimesi (*nâka*: 7 kullanım) daha iyi bir muamele görüyorsa, bu eski Semudların Arap peygamberi olan Salih'in hikâyesindeki rolünden dolayıdır.

⁶ Bu kelimeler şunlardır: “yol” anlamına gelen ve çoğulu *subul* olan *sebîl* (10'u çoğul olmak üzere toplam yaklaşık 190 kullanım); “yol” anlamındaki *sırât* (45 kullanım); “yol” anlamındaki *tarik* (4 kullanım) ve bundan türeyen “gidişat” anlamındaki *tarîka* (3 kullanım)...

Yol almayı çağrıştıran bu kökler ve kelimeler arasında bir tanesi vardır ki kısa bir süre sonra fıkhî ve kelâmî tartışmaların ortak konusu hâline gelecektir. Bu, *sünnet* kelimesidir. Bu kelime Kuran'da tekil olarak 18 kez, *sunan* şeklindeki çoğul biçiminde ise 2 kez geçmektedir. Bu kelime, "âdet" anlamında yola işaret etmekte fakat her zaman ya da neredeyse her zaman bir insanın ya da dini grubun değil, Âdetullaha, yani Allah'ın hareket tarzına işaret etmektedir. Aynı şekilde dini ve hukukî anlamda eskiden beri İslam Kanununa işaret eden *şeriat* kelimesi de böyledir. Bu kelime, Kuran'da Casiye 45/18'de bir kez geçmektedir ve muhtemelen Kanun kelimesinden daha geniş bir anlama sahiptir. Bu kelimenin kendisinden türediği *ŞRA* kökü Kuran'da 4 kez daha kullanılmaktadır. Bu kelime hiçbir zaman doğrudan dine işaret etmemektedir.⁷

2. Din, esasen دین kelimesi ile ifade edilmektedir. Bu kelimenin etimolojisi meselesine, özellikle de Kuran'ın indiği dönemdeki Mazdeizm'de dine ("doğru din", *dên i veh*) işaret eden orta Farsçadaki *dên* kelimesi ile tartışmalı ilişkisi konusuna girmek istemiyoruz. Bu *dên* kelimesi de Avesta'daki *daena*'dan gelmektedir.⁸ Arapçadaki *din* kelimesi ise Kuran'da 92 kez yer almaktadır. Örneğin Araf (7) suresinin 29. ayetinde Allah, Muhammed'e şu şekilde hitap etmektedir: "De ki: Rabbim adaleti emretti. Her secde ettiğiniz yerde yüzlerinizi O'na çevirin ve saf bir din sunarak O'na yalvarın"⁹.

Ancak "hesap günü", ya da daha ziyade "karşılık Günü" anlamındaki ifadesinin 13 kullanımını ve دین teriminin açık biçimde bu "karşılık"a işaret ettiği diğer 7 kullanımını ayrı tutmalıyız.¹⁰ Böylece geriye "din" anlamında (harfi tarifile ya da harfi tarifsiz) دین kelimesinin 72 kullanımı kalmaktadır. Buna bir de başta sözünü ettiğimiz [iki Kurani kelimedenden biri olan] مَالَةً kelimesini de eklemek gerekmektedir. Bu kelime, 15 defa kullanılmaktadır. 72 artı 15 eder 87. Böylece "din" düşüncesi açık biçimde 87 defa zikredilmektedir, yani Kuran metninde sıkça geçmektedir.

⁷ Buradaki anlam, Maide (5) suresindeki 48. ayet'in anlamına yakın olsa da: شِرْعَةً وَمِنْهَا جَا. Kuran'da ancak birer kere görülen bu iki durumu karşılaştırarak Rudi Paret, *Der Koran. Kommentar und Konkordanz*, Stuttgart 1971, 1977², 123

⁸ Arapçadaki *din* kelimesinin orta Farsçadaki *den*'den geldiğine ilişkin görüşü Theodor Nöldeke savunmaktadır: ZDMG, Cilt XXXVII, 534, n. 2; Th. Nöldeke ve Friedrich Schwally, GdQ, Cilt 1, Leipzig 1905 [Hildesheim 1981], 20, n. 2; Arthur Jeffery, *The Foreign Vocabulary in the Qur'an*, Baroda 1938, [Lahore 1977], 131-133; Wilfred C. Smith, *The Meaning and End of Religion*, New York 1963, 98-102 ve 287-289 vs. Bu görüş başka birçok bilgin tarafından ya hafifletilerek savunulmuş ya da buna tamamen karşı çıkmıştır. Etimolojisinden bağımsız olarak *din* kelimesi hakkında karşılaştırmalı olarak Yvonne Yazbeck Haddad, *The Conception of the Term Dîn in the Qur'an*, *The Muslim World*, 64, 1974, 114-123 (Yazar, dinin insan için varoluşsal çağrışımlarını ve Allah'a tamamen bağlı olduğunu göstermeye çalışmaktadır).

⁹ قُلْ أَمَرَ رَبِّي بِالْقِسْطِ وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ

¹⁰ Yusuf 12/76.; Nur 24/2. ve 2.5; Zariyat 51/6.; İnfitar 82/9.; Tin 95/7.; Ma'un 107/1. ayetlerde geçen كَذَّبَ بِالذِّينِ ifadesinin anlamı, İnfitar 82/18; Tin 95/8. ve Müddessir 74/44-46.; Mutaffin 83/11. ayetlerle karşılaştırılınca açıkça ortaya çıkmaktadır.

مَلَّة kelimesine tekrar dönelim. Kuran'da (daha sonraki birçok Arapça metinden farklı olarak) bu kelime hiçbir zaman "topluluk"u değil, her zaman "din"e işaret etmektedir. Dolayısıyla bu kelime, دين ile eşanlamlıdır. Enam suresi 6/ 161. ayette bu durum aşikardır: قُلْ إِنِّي هَدَيْتُ رَبِّيَ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ دِينًا قِيَمًا مَّلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا... yani "De ki: Rab-bim beni doğru yola, dosdoğru dine (دين), hanif olan İbrahim'in dinine (مَلَّة) iletti..." Ayrıca Nisa 4/125. ve 22., 78. ayetlere bakılmalıdır. دين ve مَلَّة kelimeleri, her dine yani Kuran penceresinden insanlarla gerçek Tanrı ve hatta sahte tanrılar arasındaki ilişkileri düzenleyen inanç ve amellerden oluşan her bütüne uygulanabilecek birer cins isimdir.¹¹ Her iki kelimenin de İslam için kullanıldığını gördük. Aynı şekilde Ehli Kitap (yani Hıristiyanlar ve Yahudilerin) dini, Bakara 2/120'de مَلَّة ve Al-i İmran 3/73 ile Nisa 4/171'de دين kelimesiyle belirtilmektedir. Fakat مُشْرِكُونَ'un yani "ortak koşanların", bir Allah'a bir şeyi "ortak koşanların" dini de İbrahim 14/13 ve Kehf 18/20'de¹² مَلَّة kelimesiyle ve Enam 6/137 ile Kafirun 109/6'da açıkça ve başka yerlerde¹³ kapalı biçimde دين kelimesiyle belirtilmektedir.

3. مَلَّة ve دين kelimesinin her ikisinin de her zaman tekil olarak kullanıldığına dikkat edilmelidir. Bu, din düşüncesinin açık biçimde algılansa da somut dayanaklarına sıkı sıkıya bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Üç meşhur ayet bu durumu çarpıcı biçimde göstermektedir: Bakara 2/62; Maide 5/69; Hac 22/17. Bunlar üç tane din listesidir. Metindeki sıraya göre bunların ilki şöyledir (Bakara 2/62):

إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصْرَىٰ وَالصَّبِيْنَ مَنْ ءَامَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

İman edenler [Kuran diline göre Müslümanlar] ve Yahudilerden, Hıristiyanlar ve Sâbiilerden Allah'a ve ahiret gününe iman edip sâlih amel işleyenler için Rableri katında ecirleri vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur. Onlar üzüntü çekmeyeceklerdir.

Maide 5/69. ayet,¹⁴yukarıdaki ayet ile neredeyse aynıdır. Fakat son ayet, yani

¹¹. Kuşkusuz bu din tanımı, Kuran'da olduğu gibi bulunmayıp onun dünya görüşünden ve din düşüncesinin zikredildiği bağlamlardan çıkarılmaktadır. Kongremizin bu zorlu konuya getireceği aydınlığı beklerken şahsen dini "belirli bir sosyal grup içerisinde insanın kutsalla ilişkisini yapılandıran ayinlerin, davranışların ve inançların bir bütünü" olarak görmeyi teklif ediyoruz.

¹². Krş. Kehf 18/15 (ayrıca bkz. A'raf (7/88; Yusuf 12/37). مَلَّة kelimesi herhangi bir dini belirtiyor olabilse de her zaman Yahudi veya Hıristiyan bir bağlamda kullanılmaktadır. Bu durumun basit nedeni, kelime Arami veya Süryani kökenli olduğu için Kitab-ı Mukaddes topluluklarından gelen anlatılarda kullanılmaya devam etmiştir: örneğin Yusuf'un (12. sure) Yahudi hikâyesi ya da Mağara Ehlinin (18. Sure) Hıristiyan hikâyesi.

¹³. Krş. En'am 6/70; Mümin 40/26 (Firavun: مَلَّة kelimesinin "Kanun" anlamına eğilimli olduğu Yusuf 12/76 ile karşılaştırılmalıdır).

¹⁴. Maide suresinde bulunan bu ayeti yazar yanlışlıkla Al-i İmran suresinde olarak zikretmektedir (ç.n.).

Hac (22) suresinin 17. ayeti farklı bir yapı ve muhtevaya sahiptir. İlk önce bu ayetin Arapçasını zikretmek gerekir:

إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّالِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ
يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ

Tercümedeki "ortak koşanlar", Muhammed zamanında Orta Arabistan'da geleneksel kültürleri icra eden putperestleri doğrudan belirtmektedir. Ayetin tercümesi şöyledir:

Mümin olanlar, Yahudi olanlar, Sâbiiler, Hıristiyanlar, Mecusiler ve müşrik olanları Allah kıyamet gününde birbirinden ayıracaktır. Her şeye Allah şahittir.

İtikadi açıdan yani çeşitli dinlerin teolojik statüsü hakkında diğerleri gibi bu ayetin de muğlâk olduğu dikkat çekmektedir. Tarihsel bakımdan bazı adların muğlâk ve belirsiz karakteri aşikârdır. Zikrettiğimiz son ayette yine de İslam da dâhil olmak üzere altı dinli bir listemiz vardır. Fakat üç listeden hiçbirinde "din" (دین veya ملة) zikredilmemektedir. Bu listeler, dildeki ortak paydalarını belirtmeden müntesip gruplarını sıralamaktadır. Bu konuda herhangi bir sistemleştirme durumdan uzagız. Söz konusu edilen, bilinen ya da Muhammed'in karşılaştığı şu ya da bu dindir.

Oysa bu karşılaşmalar anlaşmazlıklarla dolu olmuştur. Bundan dolayı bağlam her zaman tartışmalıdır. Her din, bir kıstasa göre değerlendirilmektedir. Fakat kıstas, zamanla *değişmektedir*. Böylece sunumuzun ikinci bölümüne gelmiş bulunuyoruz.

II

İncelememiz tamamen din düşüncesinin 87 kullanımını ve çoğu zaman bağlamın sağladığı açıklığa dayanmaktadır. Sonuç olarak bize öyle geliyor ki Kuran'daki din düşüncesi, her biri zuhur eden İslam ile eski dinler arasındaki bir rekabet durumuna tekabül eden üç safhadan geçmiştir.

1. Görünen o ki en eski metin, Kafırun (109) suresinin 6. ayetidir. Bu kısa Kafırun suresinin tamamını size tercüme ediyorum. Bir emir ile başlanılmaktadır. Allah, peygambere iletmesi gereken mesajı bildirmektedir. İşte çarpıcı metin:

De ki: Ey kâfirler! Ben sizin taptıklarınıza tapmam. Benim taptığımı Mekke'deki tebliğ döneminin başlarındayız. Muhammed putperest kültürle mücadele etmektedir. Din (دین) kıstasına gelince, ona bir taraftan şirk¹⁵ yani "ortak koşanların" sapkınlığı yani Araplar tarafından panteonlarına yönelik icra edilen geleneksel kültürler diğer taraftan da daha sonra *tevhid*¹⁶ diye ad-

¹⁵ Krş. Lokman 31/13. Bu kelime, durum ortacı *mişrikûn* yani "ortak koşanlar" da dâhil olmak üzere çeşitli biçimlerde Kuran'da geçen bir filin mastarıdır.

¹⁶ İslam'daki bu kilit kavram, Kuran'da geçmemektedir. Masdarı olduğu filin hiçbir biçimi de geçmemektedir. Ancak aynı kökten gelen "bir" veya "yegane" anlamındaki *vâhid* terimi çoğu zaman

landırılacak şey yani "bir olanın ilanı", kısaca Kurani monoteizm arasındaki muhalefet hâkimdir. Bu muhalefet o kadar sert ve kesindir ki daha fazla tartışmaya mahal vermemektedir. Muhtemelen bundan dolayıdır ki metnimiz, üç safhadan ilkinin tanığı olarak tecrit edilmiş görünmektedir. Tabii ki başka bir açıklama, hem İslami geleneğe hem de Régis Blachère'in Theodor Nöldeke'den *genel çizgileriyle* aldığı aşamalandırmaya dayanarak bu sureye bizim varsaydığımızdan çok daha sonraki bir tarih atfedebiliriz.¹⁷

Tabii ki Nöldeke ve Blachère'in tasniflerinin eleştirildiğini ve eleştirilebilir olduğunu bilmiyor değiliz. Bu durum, çalışma hipotezi olarak bunları bazen kullanmaya engel değildir. 1. Mekke dönemi diye adlandırdıklarının ne olduğu görüldü. Ana hatlarını bulmaya çalıştığımız Kurani dönüşümün içerisinde 2. Mekke döneminin bir kopulduk, bir boşluk oluşturması dikkat çekicidir. Kuran'ın bütününde 87 kez geçen din düşüncesi içerisinde bu 2. Mekke dönemi için özel bir vurgu taşımayan *آل* kelimesinin sadece iki kullanımı bulunmaktadır.¹⁸

2. Dolayısıyla din düşüncesi hakkında ikinci safha diye adlandırdığımız dönem, uzun bir süreç içerisinde ortaya çıkmıştır. Bu sürece tipik olarak değerlendirdiğimiz sureler, En'am, Bakara, Al-i İmran ve Nisa sureleridir. Bu sureler, önemli bir dini dönüm noktasını oluşturan miladi 624 yılına tekabül eden, yani hicri 2. yılının muhtemelen Şubat 624'te tekabül eden Şaban ayındaki *kible* değişiminden önce ya da birlikte gelmekte ya da onu çok yakından takip etmektedir.¹⁹ En azından İslam'ın Medine'deki başlangıcından itibaren namaz ibadeti zorunlu olarak *kible* diye adlandırılan yöne doğru yapıyordu. Hicretin ilk yılında *kibleyi* Kudüs Mabedi oluşturuyordu. Sözünü ettiğimiz dönemde artık Kuran, Mekke'deki Kâbe'yi *kible* edinmeyi emretmektedir.²⁰

Allah için kullanılmaktadır (Bakara 2/163; En'am 6/19 vs.).

¹⁷ Krş. Nöldeke – Schwally, GdQ, Cilt 1, 108; *Le Coran*, Arapçadan çev. Régis Blachère, Paris 1957, 12 ve 668 vs.

¹⁸ Krş. Kehf 18/20 ve Sad 38/7. Her seferinde Kitabın daha geniş bir bağlamı içerisindeyiz (krş. Kehf /18/1, 27; Sad 38/1, 49); bu da ikinci "safha"ımızın habercisidir.

¹⁹ Birçok rivayet, yeni kibleyi Recep 2 H./Ocak 624 tarihi ile tarihlendirmektedir. Bizim kabul ettiğimiz farklı görüş Taberi'nin görüşüdür: *Tarih'ur-Rusûl ve'l-Mulûk*, ed. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire (Dâr'ul-Maârif), 1380, 1387² H./1960, Cilt 2, 416 = ed. De Goeje, Leiden 1879-1901, Cilt 1, 1279 (ve günümüzde W.M. Watt, *Muhammad at Medina*, Oxford 1956, Fransızca çev. *Mahomet à Médine*, Paris 1959, 243). Yukarıda yaptığımız gibi dört sureyi bir grup olarak ele almamız, (kısmen Richard Bell'den esinlenen) A.T. Welch'in görüşlerini tamamen kabul ettiğimizi göstermektedir: "İslami Kitabın gelişmesindeki en önemli dönüm noktası, Kuran'ı "Mekki" ve "Medeni" sureler şeklinde bölen Hicret [olayı] değil, Bedir savaşı etrafında cereyan eden bir takım hadiseler ve "Muhammed'in Yahudilerle ipleri koparması" olayıdır. A.T. Welch, *al-Kur'ân*, EF², Cilt V, Leiden – Paris 1986, 401-430 (burada 420b). Hicret, Muhammed'in hareketi bakımından bir dönüm noktasını oluşturmakta; fakat düşüncesinde değil. Böylece genelde Mekke döneminin son yıllarına ve Medine döneminin ilk üç veya dört yılına tarihlendirilen sureler, önemli özellikleri paylaştıkları bir bütün oluşturmaktadır.

²⁰ Krş. Bakara 2/142-144.

Yahudileri İslam'a kazandırma ümidi kaybolduktan sonra onlarla yapılan tartışma polemiğe dönüşmüştür. Bu polemik, Ehli Kitap'a karşı yani kendilerine Kitap indirilen topluluklara karşı, daha doğrusu Kuran'ın tamamlanmaya başladığı bu safhada başka bir Kitabı olan kişilere karşı şiddetlenmektedir. Dinin kistası artık tapınılan şey değil, Allah'tan gelen yazılı mesajdır. Kitap, tartışmanın tam ortasındadır: Krş. Bakara 2/2; Al-i İmran 3/3-7; En'am 6/92, 155-157. Diğer bir taraftan *مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ* yani "İbrahim'in dini" tabiri, Kitab-ı Mukaddes mücadelesine aittir. "Ne Yahudi ne de Hıristiyan" (Al-i İmran 3/67) olan İbrahim'e bağlanarak İslam'ın Kitabı, Kitab-ı Mukaddes'in²¹ önceliğini yıkıyor ve üstünlüğü kendi üzerine alıyor. Bundan dolayı Kuran'da geçen 8 kullanımından 7'si sözünü ettiğim 4 sureye ve aynı ya da daha önceki dönemde inen başka iki sureye aittir.²²

3. Dönüşümün son safhası ise tamamen farklıdır. Bu durumun açık ifadesini dört geç dönem Mekki surede görmekteyiz: Ahzab (33), Fetih (48), Tevbe (9) ve Maide (5). Ehli Kitap ile polemik en azından maddi güçler düzeyinde zaferle sona ermiştir.²³ Bundan dolayı bu polemikle ilgili olan *مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ* tabiri terk edilmiştir. Çünkü değişmez İslam dini artık yaratılışla ilişkilendirmekte ve dolayısıyla artık kendisine ihtiyaç duyulmayan İbrahim'den çok öncedir. Zaten İbrahim adı 48. surede (Fetih) ve 5. surede (Maide) hiç zikredilmemektedir.

Kitab-ı Mukaddes yazılarıyla rekabetin yok olması, çekim merkezinin yer değişimine neden olmaktadır. Dikkat, Kitaptan Peygambere geçmektedir. Dinin değeri, Allah nazarında Peygamberinin değeridir. Bundan böyle Muhammed Peygambere çok büyük vurgu yapılması bu durumdan dolayıdır. Özellikle 33. surenin (Ahzab) 21. ayetinde: "Andolsun ki, Resulullah, sizin için güzel bir örnektir"; 36. ayetinde: "Allah ve Resülü bir işe hüküm verdiği zaman, inanmış bir erkek ve kadına o işi kendi isteklerine göre seçme hakkı yoktur. Her kim Allah ve Resülüne karşı gelirse, apaçık bir sapıklığa düşmüş olur"; 56. ayetinde: "Allah ve melekleri, Peygamber'e çok salevât getirirler. Ey müminler! Siz de ona salevât getirin ve tam bir teslimiyetle selam verin" buyrulmaktadır.²⁴

²¹ Krş. Al-i İmran 3/65; Nisa 4/123-125.

²² Krş. Bakara 2/130, 135; Al-i İmran 3/95; Nisa 4/125; En'am 6/161; Yusuf 12/38; Nahl 16/123. 16. sure (Nahl) karmadır. Madame Angelika Neuwirth, *Studien zur Komposition der mekkanischen Suren*, Berlin - New York 1981, 301'e göre 106-128. sureler, "kısmen Medeni olan ilavelerdir". İfademizin *مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ* biçiminde hafifçe genişleyen sekizinci kullanımı, büyük bir ihtimalle dönüşümün üçüncü safhasına tekabül eden Hac 22/78'de yer almaktadır.

²³ Üç Yahudi grubu (Benû Kaynuka, Benû Nadir ve Benû Kureyza) sırasıyla Medine'den 2 H./624, 4 H./625 ve 5 H./627 yıllarında uzaklaştırılmışlardır. Yahudilere ait olan Hayber vahası 7 H./628'de ele geçirilmiştir. Necran Hıristiyanları 11 H./632 yılında haraca bağlanmışlardır.

²⁴ Ayrıca bkz. 1, 45. ayetler vs. Bu ifadelerin sıra dışı ağırlığı, ikinci ve üçüncü safhalar bağlamında vurgu yaptığımız diğer sureler gibi 33. surede de nicel bir tespitle desteklenmektedir: Her bir surenin metninde kilit kavramların karşılaştırmalı sıklığı. Eğer *rasul* (Elçi) ve (harfi tarif olsa da olmasa da)

Bu üçüncü safhada Peygambere değer yüklenmesi ile atbaşı giden başka bir özellik dikkate şayandır. Artık دين kelimesinin semantik alanının neredeyse tamamını İslam tek başına doldurmaktadır. İslam, her diğer dine üstün gelmesi gereken “Hak dindir” (Fetih 48/28 vs.).²⁵ İslam, “din”in adı hâline gelmiştir (Ahzab 33/5 vs.).²⁶ İslam, الدِّينُ الْقَيِّمُ, yani “doğru din”, hatta başka bir yoruma göre “değişmez din”dir (Tevbe 9/36 vs.).²⁷ Son olarak İslam, ölümünden üç ay önce Kuran’ın Peygambere gösterişli bir şekilde ilan ettirdiği mükemmel ve Allah’ın razı olduğu dindir.²⁸

Sonuç itibariyle her dinin dönüşüme uğradığını hatırlamak gerekir. Bir kere din, başlangıç safhası içerisinde dönüşmektedir. Din, kendisini inkâr etmeden boyutlarının her biri içerisinde dönüşmektedir. Din, özellikle din hakkındaki düşüncesi noktasında dönüşmektedir.

İslam’ın durumu da böyledir. Kuran’ın iki özelliğini ortaya koyduğumuzu düşünüyoruz. Bir taraftan, genel bir din düşüncesinin açıkça var olduğu. Diğer taraftan da din veya dinlerin tasarlandığı ve yaklaşıldığı açı noktasında bir dönüşüm: Kıstas, mihenk taşı önce Allah, daha sonra Kitap ve son olarak da Peygamber olmuştur. Ya da tercih ederseniz [kistas] önce insanlara hitap eden tapınılan varlık, daha sonra yazılı mesajı ve son olarak da mesajını taşıyan elçisi olmuştur.

Elbette bu iki önemli özellik, Kuran temelinde ilerleyen zamandaki İslam içerisinde gelişmiştir. Bir taraftan, Allah, Vahiy ve Peygamberin etkisine ilişkin tasavvur derinleşmeye devam etmiştir. Diğer taraftan İslam’ın ortaya koyduğu dinler tarihi gerçek bir serpilme [dönemi] yaşamıştır. Fakat bu hususlar, geçmişle ilgili ve belki de geleceğe pencere açması gereken başka incelemelerin konusudur.

tekil olan *nebi* (Peygamber) kelimelerinin *sadece Muhammed’e işaret ettikleri durumları* göz önünde bulundurursak şöyle bir manzara ortaya çıkmaktadır. İkinci safha diye adlandırdığımız duruma tipik olduğu herkesçe kabul edilen 2. surede (Bakara): *rasul*: 9 kez, *nebi*: 0; toplam 9 kez. En son surelerden biri olduğu herkesçe kabul edilen 9. surede (Tevbe): *rasul*: 33 kez, *nabi*, 4; toplam 37 kez, yani 2. sureden 2 kat daha uzun olmasına rağmen 4 kat daha fazla geçmektedir! Bu iki sureden birine ya da diğerine başka dönemlere ait bazı bölümlerin tedvin aşamasında dâhil edilmiş olma ihtimali bu çarpıcı sonucu geçersiz kılamaz: 9. surede (geç dönem Mekke) Peygamberin zikredilme sıklığı 2. suredekinden (Medine döneminin başlangıcı) *sekiz kat* daha fazladır.

²⁵ “Hak din” (دِينِ الْحَقِّ): Tevbe 9/29, 33; Fetih 48/28; Saf 61/9. Kuran’da Allah, on kere “Hak” (الْحَقُّ) şeklinde adlandırılmaktadır (Kehf 18/44; Taha 20) 114; Hac 22/6 ve 62 vs.).

²⁶ “Din” (الدِّينُ): Maide 5/54; Enfal 8/72; Tevbe 9/122; Hac 22/78; Ahzab 33/5; Mümtetine 60/8.

²⁷ “Değişmez din” (الدِّينُ الْقَيِّمُ): Tevbe 9/36; Yusuf 12/40; Rum 30/30, 43; krş. Şura 42/13. Razi’ye göre Hasan Basri’nin verdiği anlam budur: *Et-Tefsir’ul-Kebir*, 32 cilt, Kahire 1352 H./1933 [Tahran, tarihsiz], cilt 16, 53 (Tevbe 9/36 hakkında).

²⁸ Krş. Maide 5/3. Bu ayet, bizzat Muhammed’in 10 H./632 yılında idare ettiği “Veda Haccı” esnasında vahyedilmiştir.